

‘Bijtende pennekras’

Satire als wapen in de politieke journalistiek, 1870–1885

FREDERIEK TEN BROEKE

Dutch political satire in nineteenth century journalism

The last decades of the nineteenth century signified an important transitional period in the Netherlands in the formation of defined political movements. These movements aimed at the formation of national political parties and strove for a stronger connection to their (potential) electoral support. The printing press played a crucial role in these communications. Surprisingly, a striking component of the Dutch political journals has remained a neglected source in the existing historical narratives of these politically and socially influential decades: the satirical periodicals. Criticizing both their political friends and foes, they confronted the limits of public expression and defined political decorum in the public sphere. This article aims to encourage future research on this subject, focusing on the liberal satirical journals *Asmodée* (1854–1911) and *Uilenspiegel* (1870–1916) and their coverage of the conflict between liberal and confessional political parties concerning financial support for confessional education.

Satan, *Argus*, *Médusa*, *De Roode Duivel* en *De Kijker*, met mysterieuze medewerkers als ‘De ghijm sinnige’ en ‘Doctor Méphisto’. Het zijn enkele tijdschrifttitels en pseudoniemen die ongetwijfeld de nieuwsgierigheid van de negentiende-eeuwse lezer hebben opgewekt. De bladen achter deze titels vormden de Nederlandse component van een opmerkelijk genre dat zich vanaf de vroege achttiende eeuw over verschillende omliggende landen verspreidde: het politiek-satirische tijdschrift.¹ Met de groei van dit genre in de negentiende eeuw kreeg de periodieke pers een opvallende nieuwe component. Aanvankelijk behelsde het spectrum van de periodieken onder meer het spectatoriale- en het algemeen-culturele tijdschrift.² In de loop van de negentiende eeuw breidde het aanbod zich uit met populaire publiekstijdschriften, wetenschappelijke (vak)tijdschriften en politiek-maatschappelijke tijdschriften.³ De satirische bladen kunnen als een bijzonder subgenre van de laatstgenoemde categorie worden beschouwd.

1 In deze bijdrage staan specifiek de bladen met een volledig satirische inhoud centraal, niet satirische prenten in andere opiniebladen, zoals in *De Nederlandsche Spectator* (1856–1908) en *De Groene Amsterdammer* (1877-).

2 G.J. Johannes, *Barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770–1830* (Den Haag 1995) 9.

3 Remieg Aerts, ‘Het algemeen-culturele tijdschrift in het negentiende-eeuwse medialandschap’, *TS.>: Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 11 (2002) 34–47, aldaar 40–44.

Als een maatschappijkritisch literair middel dat zich door de eeuwen heen via verschillende media had gemanifesteerd, vond satire in het tijdschrift een nieuwe verspreidingsvorm die – vanwege diens periodieke uitgave – voor satirici een ideaal middel werd om direct te reageren op de actualiteit.⁴ Bekende satirische bladen in Europa die op deze mogelijkheden inspeelden waren onder meer het Engelse *Punch* (1841-1992) en *Fun* (1861-1901) en de Duitse bladen *Kladderadatsch* (1848-1944) en *Simplicissimus* (1896-1944). Ook in vele andere landen werden satirische tijdschriften geproduceerd, waaronder België, Frankrijk, de Verenigde Staten, Australië, India, Rusland, Polen, Zwitserland en Oostenrijk.⁵

Mede dankzij deze buitenlandse invloeden ontwikkelde de satirische pers zich – na een eerdere bloeiperiode aan het einde van de achttiende eeuw – ook in Nederland tot een toonaangevende component van de opiniepers met een unieke positie in het journalistieke veld. Rond 1890 circuleerden in Nederland ruim twintig van dergelijke periodieken en ook in de daaropvolgende decennia bleven zij veelgebruikte media. In de periode 1845-1920 zijn naar schatting rond de vijftig Nederlandse satirische periodieken uitgebracht.⁶

In de secundaire literatuur over deze bloeiperiode van de Nederlandse satirische pers na 1848 is aan spotprenten veruit de meeste aandacht geschonken.⁷ Deze nadruk op de spotprent hangt waarschijnlijk samen met de grotere bekendheid van de met spotprenten gevulde Nederlandse satirische bladen die vlak na 1900 zijn uitgegeven. De politieke verzuiling weerspiegelde zich in het toenmalige satirische genre en bracht enkele langlopende politiek-satirische tijdschriften voort, waarvan het socialistische blad *De Notenkraker* (1907-

4 In dit artikel wordt niet ingegaan op de (theorievorming over) satire in een literaire context, maar wordt de positie benadrukt van de negentiende-eeuwse satirische periodieken in een politiek-cultureel kader. Wat betreft de literaire theorievorming over satire zijn de volgende centrale ontwikkelingen van belang. Waar in de jaren 1950 en 1960 toonaangevende letterkundige Anglo-Amerikaanse onderzoeken de nadruk legden op vaste, tijdroze elementen van satire, is dertig jaar later afstand genomen van theoretische aanspraken op een dergelijk stabiel karakter en meer ruimte gekomen voor case studies. Onder meer Northrop Frye en Robert C. Elliott hebben aandacht besteed aan de retorische en ritualistische systemen van satire. Mikhail Bakhtin, George A. Test en met name Dustin Griffin, Frederic Bogel en Paul Simpson behoren tot de richtingen die deze retorische stabiliteit van satire ter discussie stellen. Ook in de jaren 1960 was al aandacht voor de veranderlijke historische elementen die satire beïnvloeden. Deze richting wordt vertegenwoordigd door onder meer Sheldon Sacks en Edward Rosenheim. Zie tevens Marijke Meijer Drees en Ivo Nieuwenhuis, 'De macht van satire. Grenzen testen, grenzen stellen', *Nederlandse Letterkunde* 15 (2010) 193-220.

5 Enkele publicaties over deze negentiende-eeuwse buitenlandse satirische periodieken zijn: Ann Taylor Allen, *Satire and society in Wilhelmine Germany. Kladderadatsch & Simplicissimus 1890-1914* (Kentucky 1984), Hans Harder en Barbara Mittler (red.), *Asian Punches. A transcultural affair* (Berlijn 2013), Ingrid Heinrich-Jost, *Kladderadatsch. Die Geschichte eines Berliner Witzblattes von 1848 bis ins Dritte Reich* (Keulen 1982) en Patrick Leary, *The Punch Brotherhood. Table talk and print culture in mid-Victorian London* (Londen 2010).

6 Zie voor een overzicht van de in Nederland verschenen satirische periodieken de bibliografie van Renée Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1996).

7 Onder meer in oeuwrewerken over individuele tekenaars zoals Albert Hahn. Zie onder andere: Koos van Weringh, *Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren* (Amsterdam 1969), Van Weringh, *Altijd op de loer. Het beeld van Duitsland in de Nederlandse karikatuur, 1871-2005* (Amsterdam 2005) en Hans Mulder, *Inkspot. 100 jaar politieke spotprent in Nederland* (Utrecht 1984).

1936) door de spotprenten van Albert Hahn vermoedelijk de bekendste is. Over de voorgeschiedenis van deze bladen – waarin satire een grote transformatie doormaakte van radicale oppositieblaadjes in de jaren 1840 naar partijgebonden persorganen rond 1900 – is echter veel minder bekend. In het onderzoek hiernaar valt nog een grote inhaalslag te maken.⁸

Dit artikel richt zich op deze onderbelichte voorfase en pleit voor een herijking van het functioneren van de Nederlandse politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw, door de ontwikkeling van de satirische periodieke pers bij het politieke bestel en het publieke debat te betrekken – als een factor die eigen onderzoek verdient, in plaats van slechts als een illustratie bij (politiek-) historische gebeurtenissen. In de teksten van deze bladen werden dikwijls politieke en maatschappelijke thema's aan de kaak gesteld die in spotprenten niet aan bod kwamen. Hun vermogen om de pers te ontregelen en de toon van het politieke discours te verleggen, maakt deze periodieken tot rijke historische bronnen die inzicht bieden in de verschuiving van de grenzen van het openbare politieke debat in de laatste decennia van de negentiende eeuw.

Binnen dit kader belicht dit artikel specifiek de ideologische verschuivingen in de inhoud van de satirische periodieken in de jaren 1870. Deze jaren vormen zowel op politiek als op journalistiek vlak een belangrijk ijkpunt. In de politiek ontvouwde zich – in het licht van de schoolstrijd en later van de sociale kwestie – een scherpe polarisatie, waarin verschillende politieke stromingen via de pers naar bredere maatschappelijke steun zochten. De pers kreeg hierdoor het karakter van een open strijdperk, waarin ook politici zich in toenemende mate mengden. Velen van hen waren verbonden aan verschillende tijdschrift-redacties, met Abraham Kuyper (1837-1920) als bekendste voorbeeld. Hij was onder meer betrokken bij de redactie van *De Heraut* (1850-1942) en richtte het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* (1872-1944) op.

Deze politieke verschuiving biedt een inzichtelijke periode om de beschreven omslag in de positie van de politieke satire te bestuderen. In dit tijdvak werden namelijk twee van de langstbestaande satirische periodieken uit de negentiende eeuw uitgegeven, die beïnvloed werden door de bovengenoemde politieke polarisatie: *Asmodée* (1854-1911) en *Uilenspiegel* (1870-1916). Beide bladen voegden zich bij het progressief-liberalisme, en toonden daarmee de eerste contouren van politieke verzuiling in het satirische genre. Deze ideologische verschuiving wordt in deze bijdrage geïllustreerd aan de hand van de berichtgeving van *Asmodée* en *Uilenspiegel* over de schoolstrijd en over de confessionelen in de jaren 1870-1885, waarin de verbreding en de verscherping van het politieke spectrum duidelijk naar voren kwamen.

8 Enkele artikelen en publicaties die hieraan aandacht hebben geschonken zijn: Nop Maas, 'Satirische tijdschriften in Nederland', *De Parelduiker* 3 (1998) 1-5 en Hans Winkel, *De Ware Jacob. Spotblad uit het begin van de twintigste eeuw* (Zutphen 1986). Tevens zijn twee bibliografiën verschenen: Susanne Gabriëls e.a., *Paljassen van de pers. Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1990) en Renée Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1996).

De opkomst van satire na de grondwet van 1848

De formeel bevestigde vrijheid van meningsuiting in de grondwet van 1848 stimuleerde de bloeiperiode van satire in Nederland: alles kon gepubliceerd worden, mits de grenzen van smaad en laster (en in de praktijk ook die van majesteitsschennis) niet werden overschreden. Satirici tastten deze grenzen af en creëerden een spanningsveld tussen zichzelf en het landsbestuur. Velen van hen grepen terug op de radicale volksjournalisten die enkele jaren eerder voor een grondwetswijziging hadden gepleit in een aantal oppositionele bladen, zoals *De Ooijevaar* (1844-1847), *De Burger* (1846-1848) en *De Hydra* (1847-1850).⁹ Op de politieke besluitvorming hadden de satirische journalisten niet noodzakelijk directe invloed, maar wel degelijk op de *perceptie* van de politiek: door het gebruik van stijlmiddelen zoals parodie en ironie begrepen de lezers hun boodschap, maar had de politiek daar nauwelijks greep op. Via deze weg kon satire het politieke gezag aantasten en de slagkracht van politici beïnvloeden.

Veelal vervulden de journalisten van satirische tijdschriften deze functie vanuit een anonieme positie. Om toch voldoende publiek aan te spreken was een centrale figuur of een specifieke uitstraling van hun blad van belang. Zo kende *De Kijker* 'De ghijm sinnige', 'De jonge vier' en 'dr. Aristophanes' als medewerkers en verscheen *Médusa* onder 'Doctor Méphisto'. Ook *Uilenspiegel* en *Abraham Prikkie* gebruikten een centrale figuur, evenals *De Clown* onder 'De vier gebroeders Zenganno'¹⁰ en *De Karwats* onder 'doctor Criticus'.¹¹ Verder waren er meerdere bladen die hun satire in een 'duivelse' vorm verpakten: bladen als *De Roode Duivel*, *Satan* en *Asmodée* zijn voorbeelden hiervan.

Bovendien hadden veel satirische periodieken ook wat betreft hun inhoud gemeenschappelijke kenmerken: veelvoorkomende mikpunten van spot waren, naast bekende politieke figuren, met name de kerk en het koningshuis. Niet alleen was het koningshuis een makkelijk slachtoffer door het moeilijke karakter van koning Willem III; vermoedelijk speelde ook een ander aspect een belangrijke rol. Het is goed mogelijk dat meerdere medewerkers van satirische tijdschriften voor 1848 koninklijke censuur via financiële vergoedingen hadden meegemaakt. Door deze maatregelen belichaamde het koningshuis mogelijk voor hen een instituut dat recht tegenover hun ideaal van persvrijheid stond. In ieder geval noemde *Asmodée* later deze censuur als reden om het koningshuis te beschouwen als een kliek, die 'door en door verkankerd' is.¹²

9 Deze journalisten hadden aangedrongen op grotere sociaal-economische gelijkheid en op hervormingen in het politieke en financiële bestel, die noodzakelijk waren toen het land door het geldverblindende regeringsstelsel van 1815 in een zware economische crisis was beland, zie Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van Republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 11-95, aldaar 91-92. Prominente journalisten die bij deze oppositiebladen betrokken waren, waren onder anderen Eillert Meeter (1818-1862) en Adriaan van Bevervoorde (1819-1851). Zie onder meer: Jacques Giele, *De pen in aanslag: revolutionairen rond 1848* (Bussum 1968).

10 Vernoemd naar de Franse roman *Les Frères Zenganno* van Edmond de Goncourt uit 1879.

11 Renée Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1996) 34-62.

12 *Asmodée* 26 (1879) 27.

Vanwege hun provocerende karakter stuitten de satirische periodieken op gemengde reacties vanuit de samenleving. In enkele gevallen leidden deze reacties tot publieke debatten over de grenzen van satire in de journalistiek. Dit was onder meer het geval in 1875, toen de Hollandse spoorwegmaatschappij besloot om in de kiosks van de stations de verkoop van het politiek-satirische blad *Uilenspiegel* – dat verderop in dit artikel uitgebreider aan bod zal komen – te staken. Het blad zou zijn vervallen ‘tot de categorie der blaadjes, welke wij niet meenen te mogen toelaten [...]’ *Uilenspiegel* liet hierop weten het verbod als censuur te beschouwen en een ‘beschaafd satiriek blad’ te zijn.¹³ Verschillende periodieken namen *Uilenspiegel* in bescherming, waaronder het volksdagblad *Nieuws van den Dag*:

Laat ons oppassen, dat wij den humor niet ten lande uitjagen, [...] opdat de wereld niet al te deftig en al te ernstig worde. Bij de stijve debatten in Kerk en Staat, gaat vaak de eerlijkheid op de vlucht, zonder dat iemand 't merkt. [...] In zoo'n geval wijzen blaadjes als *Uilenspiegel* op hun manier de gebreken aan, die onze oogen openen voor erger.¹⁴

Ook vanuit de politiek werd geleidelijk de waarde van de satirische pers ingezien – echter in een andere functie, namelijk als een potentieel journalistiek wapen. Met de verbreding van de maatschappelijke representatie in de politiek door de opkomst van de confessionelen en de socialisten, ontstond een nieuwe vorm van politiek bedrijven.¹⁵ Politieke stromingen experimenteerden, via partijvorming en de oprichting van persorganen, met methodes om zich te profileren in het politieke veld en in het publieke debat.¹⁶ Toen het bereik van satire met de explosieve groei van het tijdschrift rond 1870 aanzienlijk toenam, werd satire – in Nederland, maar ook elders in Europa en in Amerika – aangegrepen als politiek wapen om tegenstanders aan te vallen en uit te dagen.¹⁷ Satirische journalisten toonden openlijk hun politieke kleur en andersom toonden ook politici hun interesse voor satirische periodieken. Zo was *De Notenkraker* een supplement van het door de SDAP opgerichte *Het Volk* en andersom werd Louis Hermans (1861-1943), die het satirisch blad *De Roode Duivel* (1892-1897) uitgaf, later zelf politiek actief als Tweede Kamerlid van de SDAP.

Deze politieke invloed bepaalde niet alleen de positie van de satirische bladen, maar ontwikkelde in samenhang hiermee ook een nieuwe vorm van sa-

13 *Uilenspiegel* 6 (1875) 5.

14 *Nieuws van den Dag. Kleine courant*, 24 februari 1875.

15 Zie over partijvorming onder meer: Ronald de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

16 Dergelijke initiatieven leidden tot wisselende successen: waar de oprichting van een conservatieve partij mislukte, werd aan antirevolutionaire zijde effectief een nieuwe achterban aangeboord. Hiertoe werden zowel bestaande periodieken aangepast als nieuwe periodieken opgericht.

17 Met deze ontwikkeling veranderde in veel gevallen ook het type journalisten dat bij satirische periodieken betrokken was: waar satirische tijdschriften zoals *Asmodée* rond 1850 geschreven werden door radicale journalisten, werden de redacties enkele decennia later gedomineerd door partijgebonden medewerkers.

tire. Deze verschuiving is bij *Asmodée* (1854-1911) en *Uilenspiegel* (1870-1916) goed zichtbaar. Voorheen werd de politiek-neutrale toon van de radicale pers uit de jaren 1840 gehanteerd, die zich richtte tegen het landsbestuur in het algemeen. Deze toon werd aanvankelijk voortgezet door *Asmodée*, het langstbestaande satirische blad dat Nederland heeft gekend. Een belangrijke vertegenwoordiger van de nieuwe lichtung van na 1870 van satirische periodieken die openlijk een politieke stroming steunden, was het progressief-liberale blad *Uilenspiegel*. De inhoud van deze bladen bevatte meer spot en ironie richting politieke tegenstanders. Ook de spotprent kreeg een centralere positie, waarmee een breder (laaggeletterd) publiek kon worden bereikt.

Asmodée en *Uilenspiegel*: de stem van de progressief-liberalen

Asmodée was één van de bekendste bladen in de negentiende-eeuwse satirische journalistiek. Via de oprichter Jan de Vries (1819-1855) had het tijdschrift een directe band met de oppositiepers uit de jaren 1840: De Vries was in deze jaren onder meer betrokken geweest bij de satirische oppositiebladen *Satan* (1847) en *De Hydra* (1847-1850). Na gerechtelijke vervolgingen op beschuldiging van hoon en laster, besloot hij in de nieuwe politieke situatie na 1848 tot de uitgave van het Amsterdamse volksblad *Asmodée*. Het blad droeg de naam van het eerste satirische blad van een overleden vriend en collega, de radicale journalist Adriaan van Bevervoorde (1819-1851).¹⁸ Volgens de overlevering was *Asmodée* een kleine duivel met de gave om de daken van gebouwen doorzichtig te maken, zodat hij van bovenaf kon toezien wat zich binnen voorviel.¹⁹ Evenals deze sleutelfiguur wenste *Asmodée* anders verborgen gebleven zaken aan het licht te brengen, op een politiek-neutrale toon:

Wanneer een nieuw ministerie optreedt, is gewoonlijk het eerste wat het doet, een programma vol fraaije beloften te leveren. [...] Wij geven geen programma, omdat wij anders welligt genoodzaakt zouden wezen geheel in strijd te handelen, met hetgeen wij beloven, gelijk ministers ook maar al te vaak doen. En zoo zouden wij ook weder eenigen schijn van ministeriële verwantschap aan ons blad geven, en dit [...] willen wij volstrekt niet. [...] Zoo veel mogelijk zullen wij scherts boven ernst voortrekken, en de zaken van de vrolijkste zijde beschouwen, opdat bij de lezers van ons blad veeleer een glimlach om de lippen moge zweven, dan dat hun gelaat eene ernstige en sombere uitdrukking aanneme, waarvoor in den tegenwoordigen tijd redenen genoeg bestaan.²⁰

¹⁸ *Asmodée* (1845-1848).

¹⁹ Dit verhaal is ontleend aan *Le Diable Boiteux* van Alain-René Lesage (1668-1747). Deze komedie was gebaseerd op de novelle *El Diablo Cojuelo* (1641) van de Spaanse schrijver Luis Vélez de Guevara, waarin werd beschreven hoe de demon Asmodeus de daken van huizen in Madrid optilde om de ondeugden die zich binnen afspeelden aan een Castiliaanse student te tonen, zie Kathalijne van den Brekel, ‘Het satirische weekblad “Asmodée” (1854-1911). Het negentiende- eeuwse koningshuis onder vuur’, *TS.*> (1999) 6, 28-35, aldaar 35.

²⁰ *Asmodée* 1 (1854) 1.

Met name in de eerste jaargangen dreef *Asmodée* veelvuldig de spot met de ministers, die na de grondwetswijziging van 1848 zoveel politieke invloed hadden vergaard dat ze regelmatig slechts persoonlijke belangen leken na te streven. Maar ook buiten de politiek werden bekende publieke figuren bekritiseerd, onder wie Jacob van Lennep en Multatuli.²¹ Hoewel *Asmodée* aanvankelijk had beloofd zich nooit met privé-zaken te zullen bemoeien, kenmerkte het blad zich juist door directe persoonlijke kritieken waaraan iedereen ten prooi kon vallen. Elke vorm van commentaar van andere periodieken hierop werd door de medewerkers van *Asmodée* rustig gepareerd: 'Ik trad, o horror! – op het heilig gebied van het privaatsleven [...]. Gewoon als ik ben, om mij aan 't gegons van de muggen der groote pers bitter weinig te storen, ga ik bedaard mijn gang [...].'²² Niemand leek veilig voor *Asmodée*, zelfs niet de eigen medewerkers en lezers: wanbetalers die achterlieden op de abonnementskosten werden openlijk met naam en toenaam op de voorpagina vermeld. Bovendien werden andere bekende Nederlandse kranten en tijdschriften door *Asmodée* goed in de gaten gehouden:

In de burelen van *Asmodée* kunt gij iederen morgen, op de schrijftafel van onzen hoofdredacteur, de producten der grrroote pers opeengestapeld vinden. Daar worden ze gewogen, hunne leugens ontmaskerd, hunne tekortkomingen onverbiddelijk gestraft. *Asmodée* dient geene partij [...]. De miskenning die hij ondervindt wordt ruimschoots vergoed door de belangstelling der eerlijke menigte.²³

Jarenlang heeft *Asmodée* dit politiek-neutrale en oppositionele karakter behouden, maar in de jaren 1870 raakte ook deze stem van de oude radicale pers onderhevig aan de toenemende politieke verzuiling. *Asmodée* vormt daarmee niet alleen een goede afspiegeling van de verschuivende positie van het satirische genre ten opzichte van een veranderende politieke constellatie, maar ook van de vele sociaal-politieke schakeringen in de negentiende eeuw: de politieke inhoud van *Asmodée* toonde na 1870 raakvlakken met zowel het progressief-liberalisme als met het opkomende socialisme.

Deze politieke kleur hing wellicht samen met de veranderende samenstelling van de redactie. Hoewel de hoofdredacteurs van *Asmodée* grotendeels bekend zijn, bleven de meeste medewerkers van het blad anoniem.²⁴ Vermoedelijk waren zij echter, zoals de eerdere volksjournalisten uit de jaren 1840, jonge

21 Nop Maas behandelt de berichtgeving van *Asmodée* over Van Lennep en Multatuli in 'Asmodée', *De Parelduiker* 3 (1998) 2 en *Multatuli voor iedereen (maar niemand voor Multatuli)* (Nijmegen 2000).

22 *Asmodée* 18 (1871) 48.

23 *Asmodée* 22 (1875) 42.

24 Op enkelen na, onder wie de letterkundigen A. Buijs en F.A. Hartsen (1838-1877). Een uitgebreidere beschrijving van Hartsen en van zijn contact met Buijs is te vinden in F.A. Hartsen, *Nederlandse toestanden. Uit het leven van een lijder. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Nop Maas* (Hilversum 1996). De bekendste voorman van *Asmodée* was A.T.T. Visscher (1819-1881), die bij het blad bekend stond als *Prof. Asmodée* en die publiceerde onder het naar zijn geboorteplaats verwijzende pseudoniem A. van Brussel. In 1865 werd hij, na een korte carrière in de advocatuur, de hoofdredacteur van *Asmodée*. Daarnaast was hij betrokken bij de oprichting van de Amsterdamse afdeling van het internationaal socialistisch verbond De Internationale.

No. 1. Donderdag 6 January. 1870.

ASMODEE.

ZEVENTIENDE

Asmodee verschijnt allen Donderdag.

Per Kwartaal voor Amsterdam f 1.50.
Franco per Post f 1.60.

Abonnementen 15 Gents.

Bureau, Nieuw, A 324, Amsterdam.

JAARGANG.

Advertentie van 1 tot 5 regels f 1.—

Kapitale regels worden naar plaatselijke berekening.

Elkeen regelt daarvoor 20 Gents.

Hoofd-Redacteur: Mr. A. van Brussel.

Bij dit Nummer behoort een Plaat.

INHOUD.

— Een vooruitziende blad. —
 — Warum hij weg bleef. — Een conversatie met papa. —
 — Binnentijd getukt. — Dingen en Dingen. — A Paal
 Zeker zijn, voor een sluis. — Verloof-verloof. —
 — Waar 'n geld is blift. — Een slimme kind. — Beke-
 fect in 'n Pachtland. — De Tijd is de vette stof. —
 — Een vrouw, betrouwelijk Dr. A. Frenck. — Balleaden. —
 — Bij de president. — Een verlaten kind. — De
 Zwep. — Een goed voorlezer. — Een vraag, en
 Gesprek van Papuanus en Willem Drijding. — De
 Wargen. — Geestrijke dingen. — De Raad van
 President. — Genaem. — „Binnentijd“ overwechten

— Inleiden, scheuten ik niet leide, dat het uitschieten en
 verlijken van mijnne schieding overwas en kluisden
 leide. Het wilken aan de van mijne vlag, die't inwend-
 te scheen, dat alle wij met tusschen worden spoken over
 een opzijde van 100 mijn heerezen een touw wieden,
 en den groen stiele moest heeren van de jalekenoten
 over de tekenen van een luidelich lopen. Dat lopen
 betuugt mijne allen werk een droegrijke overwinning
 en leide, want het door mijn rijping met een ver-
 pleetende onverschilligheid betuugt.

— Maar nog iets....
 — Het duy moet voor mijne rijt gemeten zijn, wan-
 neer een menschen omre me's eegelijkeiten op alle een
 vlijenscheitden kan leide spoken die ween de leide

— 'n wijzen, is je wiesgappet, want mijneer de scheid-
 speijner leide.

— Wanneer wij den ook drie wesen ontfangen,
 vroeg een klein voorwielig mijneer, gijftij wieden leide,
 toen er een weg te sien was.

— Wat, wiesgappet, heb je bij mijneer beverien
 gemakt?

— Ja, wiesgappet.

— De leide moet hij 'n?

— Die, wiesgappet, moet 'n gelof dat hij mij leide.

— Etide! Hoe met?

— Wat, hij vroeg een wiesgappet! Die, wat alle je
 leide! — De wesen van mij niet dat hij op mijn
 leide. Etide.

No. 1. EERSTE JAARGANG. 1870.

UILENSPIEGEL

587 31

HUMORISTISCH-SATYRIEK WEEKBLAD.

Men abonneert zich per 12 Nummers, franco door het geheele Rijk, voor f 1.50.

WERELDSCHIEDENIS.

Het groote feit van dien dag is de tijd is en er
 het menschen. De menscheit menscheit menscheit
 te wieden, dat de menscheit menscheit menscheit
 rijten, en menscheit van den leide een weg is het
 menscheit-wed te wieden.

De menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 'n menscheit, dat leide menscheit menscheit menscheit
 te kenen, menscheit menscheit menscheit menscheit
 meer een jaar op een te kenen.

De leide menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 het menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit. De menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit

WERELDSCHIEDENIS.

De Talles van Japan wigt meer en meer een
 menscheit menscheit. Het menscheit, dat hij met jent,
 de menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit

De menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit
 menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit menscheit

Afb. 1 en 2 Vignet van Asmodée met het uiterlijk van een duivelse bok (1870) en van Uilenspiegel met de sleutelfiguur Tijl Uilenspiegel (1870).

mannen die veelal een universitaire opleiding hadden gevolgd, maar affiniteit hadden met de volksjournalistiek. Dit kon zijn doordat ze zelf niet (meer) tot de hogere standen behoorden, maar in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw stonden ook in het algemeen steeds meer jonge liberalen op die zich op sociale kwesties richtten. Deze nieuwe liberale lichtung kwam niet meer voort uit de oude elite, maar uit een vooruitstrevende middenklasse.

Met hun opkomst veranderde het oppositionele karakter van *Asmodée* tegen het landsbestuur in het algemeen in een andere vorm van oppositie, namelijk binnen de liberale stroming, van de jong-liberalen tegen de conservatief-liberale oude garde.²⁵ In eerdere jaren had *Asmodée* al geageerd tegen Thorbecke, die na zijn progressieve grondwetswijziging steeds behoudender optrad. Nu viel *Asmodée* de conservatief-liberalen als groep aan, en bestempelde hen als een sociale klasse die enkel haar eigen verworvenheden beschermde. Ook bekritiseerde *Asmodée* de medewerkers van liberale dagbladen als het *Handelsblad*: deze journalisten ‘blazen [...] de trompet voor de liberalen van 1848, die geen algemeen stemrecht, geen jury verlangen, voor de bourgeoisie, de ellendigste menschensoort die te bedenken is, voor de geestverwanten van ’t *Handelsblad*.’ *Asmodée* verdedigde hierop het jong-liberalisme, dat ook wel de geavanceerde of democratische liberale richting werd genoemd: ‘Wat wij willen is den val [...] der partij van de bourgeoisie, die ’t volk in naam der vrijheid verdrukt.’²⁶

Uilenspiegel

Asmodée ontwikkelde zich tot een belangrijke vertegenwoordiger van het progressief-liberalisme in de satirische pers. Na 1870 kreeg het blad daarin bijval van het Rotterdamse satirische tijdschrift *Uilenspiegel. Humoristisch-satyriek weekblad* (1870-1916). Evenals *Asmodée* presenteerde *Uilenspiegel* zich aanvankelijk als een politiek-neutraal blad, maar meende daarin een meer verbindende toon te zoeken: het blad uitte de ambitie om mensen en partijen door middel van humor met elkaar te verzoenen en belangrijke politieke en sociale zaken aan het lezerspubliek te tonen, zonder zich bij een politieke vleugel te scharen:

Uilenspiegel is blijven leven en zijn gewichtige roeping onder ’t naargeestige menschedom trouw blijven vervullen. [...] Waarom hij optreedt als journalist? Hij wil deelnemen aan den strijd op politiek en sociaal gebied, omdat die strijd nu en dan een veel te ernstig karakter aanneemt, zoodat de partijen gevaar loopen elkander met huid en haar te verslinden. Uilenspiegel wil dien strijd temperen, door onder al den ernst, waarmeê hij gevoerd wordt, wat luim en jokkernij te mengen.²⁷

25 Henk te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917’, in: Remieg Aerts (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 152.

26 *Asmodée* 17 (1870) 6.

27 *Uilenspiegel* 1 (1870) 1.

Al snel bleek *Uilenspiegel* echter duidelijke liberale en anti-confessionele opvattingen te hebben. *Uilenspiegel* kende een anonieme redactie, maar had vermoedelijk connecties met de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC).²⁸ Het blad uitte deze liberale opvattingen onder meer via de twee fictieve figuren *Kwik en Kwak*, en viel daarnaast de behoudende politiek aan in de fictieve dialogen tussen de anonieme Doris Punt en Jan Bramsen, de satirische weergave van de conservatieve politicus Jan Abrahamszoon Heemskerck (1818-1897). *Uilenspiegel* schaarde zich snel en openlijk aan de liberale zijde en was daarmee een van de eerste duidelijke voorbeelden van de voortgaande trend van politieke profilering binnen het satirische genre.²⁹ De liberale toon van *Uilenspiegel* viel ook de lezers op. In het negende nummer maakte *Uilenspiegel* melding van een brief van 'Piet te Utrecht', die vond dat *Uilenspiegel* zijn belofte van onpartijdigheid niet naleefde. *Uilenspiegel* meldde hierop dat 'Piet te Utrecht meer in ons programma gelezen heeft dan er staat. Er wordt daar van onpartijdigheid, noch van partijdigheid gesproken.'³⁰

Aanvankelijk was *Asmodée* vanwege dit openlijke liberale karakter verre van positief over *Uilenspiegel*. *Asmodée* zag geenszins een onafhankelijk blad, maar een goedkope uitlaatklep van de liberale pers, dat simpele en ineffectieve aanvallen deed op politieke tegenstanders:

Uilenspiegel en andere liberale bladen zijn niet scherp maar lomp [...]. Logen en laster zijn hun eenige wapenen, op den duur de slechtste der wereld. Ons wapen, le ridicule, is gevaarlijker; want niet ten onrechte zegt het spreekwoord: le ridicule tue, de spot doodt.³¹

Ook werd *Uilenspiegel* eentonig gevonden en bovendien laf, omdat de redactie – door *Asmodée* een 'apen-troep' genoemd – geheel anoniem bleef.³² *Asmodée* zei verveeld te raken van de vele spotprenten in *Uilenspiegel* over conservatieve politici en vroeg hierop: 'Waarom geen afwisseling en ons de afbeeldsels eens gegeven der mannen van zijn kliek. Of mogen die het daglicht niet zien?'³³

Deze kritiek verdween geleidelijk rond 1875, naarmate beide bladen dezelfde politieke tegenstanders kregen. Waar *Asmodée* als volksblad de kant van de progressief-liberalen koos, bewoog *Uilenspiegel* in dezelfde richting vanuit een klassiek-liberaal standpunt. Daarbij bleef – in tegenstelling tot bij *Asmodée* – nadrukkelijk oog voor de politieke betekenis van Thorbecke. Aanvankelijk had *Uilenspiegel* zelfs nog weinig op met de links-liberalen, die vooral als onruststokers werden beschouwd. Zo werd de links-liberaal Samuel van

²⁸ De NRC had dezelfde uitgever Nijgh & Van Ditmar. Bovendien wordt de redactie van *Uilenspiegel* door meerdere bronnen gekoppeld aan Louis Beerstecher, die van 1863 tot 1903 redacteur was bij de NRC. Ook *Asmodée* meende dat *Uilenspiegel* van de redactie van de NRC afkomstig was.

²⁹ De spotprenten van *Uilenspiegel* werden geproduceerd door onder meer J. van Hoof, Jan Holswilder, Peter Kroon en Johan Braakensiek.

³⁰ *Uilenspiegel* 1 (1870) 9.

³¹ *Asmodée* 19 (1872) 38.

³² *Ibidem*, 34.

³³ *Asmodée* 20 (1873) 21.

Houten in een spotprent afgebeeld als een ‘moderne don Quichotte’, in de aanval op een windmolen die hij aanzag voor ‘passief liberalisme’.³⁴ Geleidelijk zou *Uilenspiegel* zich echter ook bij de links-liberalen scharen en daarmee qua politieke opvattingen dichtbij *Asmodée* komen te staan. Deze gedeelde opvattingen kwamen eind jaren 1870 tijdens de schoolstrijd sterk naar voren.

Een gezamenlijk slachtoffer: de aanval op de confessionelen tijdens de schoolstrijd

De schoolstrijd vormde voor *Asmodée* en *Uilenspiegel* de ultieme gelegenheid om de confessionele stromingen (de katholieken en de antirevolutionairen) aan te vallen en zichzelf op die manier in het publieke debat te profileren. Dit konden zij doen vanuit een superieure positie: de liberalen hadden eind jaren 1870 een duidelijk overwicht in de Kamer, na een klinkende overwinning bij de verkiezingen van 1877.

Het liberale kabinet dat onder leiding van Jan Kappeyne van de Coppello aantrad, stond voor de moeilijke taak om een oplossing te bieden voor de onderwijskwestie, die al jarenlang ter discussie stond. Het grootste punt van discussie was de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Ondanks hun verschillende uitgangspunten op dit punt waren zowel de confessionelen als de liberalen het erover eens dat de schoolwet van 1857, die de bedoeling had gehad om een einde te maken aan de schoolstrijd, aan herziening toe was. Ook de liberalen stemden hiermee in, deels omdat deze wet in de praktijk lacunes bleek te bevatten, maar mogelijk ook omdat een nieuwe schoolstrijd als een geschikt middel werd gezien om het prestige en de invloed van de liberale partij te vergroten.³⁵

In de (voortzetting van) de schoolstrijd die hierop volgde en die in 1878 een hoogtepunt bereikte, kwamen de liberalen en de confessionelen zowel in het politieke als in het journalistieke veld prominent tegenover elkaar te staan. De confessionelen werden het belangrijkste mikpunt van *Asmodée* en *Uilenspiegel*. Maar ook andersom werden de satirische periodieken – die in deze jaren voor het overgrote deel een liberale signatuur hadden – door confessionele periodieken zoals *De Tijd* (1845-1974), *De Standaard* (1872-1944), *De Heraut* (1850-1942) en *De Tilburgsche Courant* (1869-1931) aangevallen. Niet alleen om hun politieke standpunten, maar ook om de wijze waarop zij deze verkondigden. Hun toonzetting zou het gevolg zijn van gebrekkige (goddeloze) educatie:

Op meer dan eene plaats is er reeds herhaaldelijk over geklaagd dat de jongelieden der hoogere burgerschool en andere inrigtingen van dien aard, zich ongedwongen in de café's chantants bewegen en daar den ‘meheer’ uithangen. Men ziet hen de

³⁴ *Uilenspiegel* 4 (1873) 29.

³⁵ W.J. van Welderen baron Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901* (Den Haag 1948) I, 508.

geestelijken op de straat met kennelijke minachting bejegenen, zich vrijheden ten opzichte van jonge meisjes veroorloven, die ergernis verwekken. [...] Zij grijpen in de koffijhuizen het allereerst naar *Uilenspiegel* om zich in de schandelijkheden, die daarin te vinden zijn, te verlustigen; men hoort hen herhaaldelijk roepen: ‘Jan, nog een halfje bitter!’ Zij steken den draak met ministers, zij durven zich ongebolsterde aardigheden omtrent vorstelijke personen veroorloven en spotten met God en godsdienst. Aan wie de schuld? In de eerste plaats aan een onderwijs waaruit de godsdienst gebannen is; in de tweede plaats aan een dagbladpers die alle gezag ondermijnt en de zedeloosheid in de hand werkt.³⁶

Al in 1875 hadden de redacties van *Asmodée* en *Uilenspiegel* laten weten genoeg van dergelijke kritieken van de confessionelen te hebben gelezen in samenhang met de onderwijskwesitie. Ook de schoolstrijd zelf, volgens *Uilenspiegel* het ‘schoolstokpaard van *De Standaard* [...] waarover de *Standaard* dag in, dag uit, lange artikelen schrijft’, vonden zij een vermoeiend onderwerp: ‘Het leven is kort, en de artikelen van de *Standaard* zijn lang!’³⁷ *Asmodée* wendde zich in een fictief verzoekschrift tot koning Willem III: ‘*Aan Sire!* Geven met den meesten eerbied te kennen, ondergeteekenden, vreedzame burgers in Nederland en de O.-I. bezittingen: Dat zij dat gezanik over ’t onderwijs bepaald beu zijn.’ Het blad stelde voor om in reactie op de klachten over het openbaar onderwijs een nieuw onderwijsprogramma op te stellen met lesprogramma’s als ‘Christelijke liefde en verdraagzaamheid’ en ‘Beoefening der moordwerktuigen, om elkaâr ’t licht uit te blazen’.³⁸

Het liberale wetsvoorstel dat in 1878 tot stand kwam sloot financiële gelijkstelling van de bijzondere school uit – een weinig verrassende uitkomst, die desondanks tot hevige debatten in de Kamer zou leiden. Hoewel de confessionele oppositie kansloos leek, meende *Uilenspiegel* toch de plicht te voelen om haar deze debatten nog eenmaal te schenken: ‘Gunnen wij aan onze zwart-internationale en aan onze Christelijk-nationale medemenschen althans deze geringen troost, dat ze, alvorens hun de zware slag treft, hun hart nog eens goed uitstorten. Dit is een plicht van Christelijke barmhartigheid, dien wij hun schuldig zijn.’³⁹

De unanieme tegenstem van de confessionelen was ontoereikend om het doorvoeren van het wetsvoorstel te voorkomen. Zij boden onder leiding van Abraham Kuyper in 1878 een volkspetitionnement aan Willem III aan, in een laatste poging de bekrachtiging van de nieuwe onderwijswet te voorkomen. In een reactie op deze petitie schreef *Uilenspiegel* aan het ‘Christenvolk van Nederland’:

Naarmate toch het getal goedonderwezenen toeneemt, moet het getal onwetenden en dommen afnemen. Uwe kinderen, door een ontwikkelend onderwijs tot

³⁶ *Tilburgsche Courant*, 29-8-1875.

³⁷ *Uilenspiegel* 7 (1875) 21. Abraham Kuyper werd om deze reden in spotprenten regelmatig met een stokpaard afgebeeld.

³⁸ *Asmodée* 24 (1877) 9.

³⁹ *Uilenspiegel* 9 (1877) 34.

Afb. 3 ‘De finale der volksconscientie: tot den koning gaan’. Abraham Kuyper en zijn achterban, in *Uilenspiegel* 9 (1877) 37.

kennis der ondersheids gebracht, tot denkende menschen gevormd, zullen u niet meer gelijken. (...) Wat moet er, o Christenvolk, op die wijze worden van het dierbaar geloof, dat alleen in een atmosfeer van onkunde en geestverstomping groeien en bloeien kan? Naar den Koning dus, gij allen, die dom zijt en onwend! Naar den Koning, en hem gebeden, dat hij van uwe kinderen de bezoeking der verlichting afwende.⁴⁰

Asmodée beschouwde de petitie als het werk van ‘onnoozelen’: ‘En dan al die moeite, al die beweging, al die agitatie, al dat opzweepen, al dat drijven! weet men dan nog niet, dat dat alles even veel helpt als ’t blank schuren van een Afrikaan.’⁴¹

⁴⁰ *Uilenspiegel* 9 (1877) 39.

⁴¹ *Asmodée* 25 (1878) 30.

Met de petitie werd het doel van de confessionele partijen inderdaad niet gehaald, maar het bleek voor hen wel een grote morele steun: het initiatief werd door ruim 300.000 'kleine luyden' ondertekend.⁴² Daarmee kwam de nieuwe onderwijswet in feite zo goed uit voor Kuiper, dat hij het later een 'politiek mirakel' zou noemen.⁴³ Kuiper ontplooidde zich tot de voorman van de antirevolutionairen, richtte in 1879 de eerste politieke partij uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis – de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) – op en stichtte een jaar later met behulp van private financiering de Vrije Universiteit (VU). Hij werd een dankbaar mikpunt van satire, evenals de VU (zelfs al voor de oprichting) was: voor de selectie van de studenten zou volgens *Uilenspiegel* 'minder op intellectueelen aanleg, dan wel op uitgestreken gezichten gelet worden.'⁴⁴

Kuiper en de VU zouden met name in *Uilenspiegel* jarenlang een belangrijk mikpunt van spot blijven. Maar intussen groeiden de confessionelen, met het tot stand komen van een katholiek-antirevolutionaire coalitie in 1883, uit tot een reële politieke dreiging voor de liberalen. De traditionele tegenstelling tussen het liberalisme en het conservatisme kreeg een nieuwe aanvulling, in de vorm van de tegenstelling tussen 'links' (de liberalen en de conservatieven) en het confessionele 'rechts'.⁴⁵ Deze confrontatie leidde tot een hardere satirische berichtgeving over de confessionele partijen.

'Brammetje en het schaep': een nieuwe vorm van satire

In de jaren 1880 bewerkstelligden niet alleen de confessionelen maar ook de socialisten hun politieke doorbraak. Waar de politieke agenda van de jaren 1870 met name bepaald werd door de onderwijskwestie, verschoof de aandacht nu naar de belangen van de arbeidersklasse, als gevolg van de opkomende mechanisering en stedelijke migratie. Op deze nieuwe politieke agenda konden de confessionelen en de socialisten zich sterk profileren. De liberalen ondervonden hierdoor een aanzienlijke terugval. Zij behielden weliswaar een meerderheid, maar moesten bij de verkiezingen van 1884 toezien hoe deze tot een zeer nipt verschil was gekrompen: zij behaalden 42 zetels tegenover 41 voor de confessionele coalitie.⁴⁶

Uilenspiegel verkondigde deze verkiezingsuitslag als een liberale overwinning. Maar het feit dat het liberalisme in het nauw werd gedreven beïnvloedde

42 George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001) 70.

43 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap: persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 67.

44 *Uilenspiegel* 11 (1879) 4.

45 Gert van Klinken, *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 32. Zie voor het verschil tussen 'links' en 'rechts' in de politiek: Jouke Turpijn en Henk te Velde, 'Het politieke onderscheid tussen links en rechts', *De Negentiende Eeuw* 26 (2002) 2.

46 Van Klinken, *Actieve burgers*, 173.

de satire van *Asmodée* en *Uilenspiegel* over hun politieke tegenstanders wel degelijk. Met name *Asmodée* sloeg een fellere toon aan.⁴⁷ Het taalgebruik werd harder, met meer scheldpartijen en het gebruik van bijnamen: *Asmodée* noemde Kuiper voortaan ‘mollig Kuypertje’, ‘professorrr Brammetje’, ‘mollige dikzak’ en een ‘mollig pansje’, dat beter ‘zijn waffel maar gehouden had’.⁴⁸ Ook werd Kuiper steeds vaker besproken in combinatie met de katholieke voorman Herman Schaepman (1844-1903). Zij stonden gezamenlijk bekend als ‘de twee dikbuiken’ en ‘Brammetje en het Schaep’.⁴⁹ Ook *Uilenspiegel* kon niet nalaten te vermelden dat beide confessionele voormannen gezien hun corpulentie niet erg geloofwaardig waren, wanneer zij beweerden dat hun achterban achtergesteld werd.⁵⁰

Naast deze fellere spot richting politieke tegenstanders, werd echter ook met een kritisch oog gekeken naar de malaise binnen de eigen liberale gelederen. De verschillende opvattingen van de progressieve en conservatieve liberalen maakten het in de loop van de jaren 1880 steeds lastiger om de eenheid binnen de partij te behouden.⁵¹ Na de mislukte pogingen van de conservatieven om een eigen partij op te richten in de jaren 1870, was de conservatieve tak binnen de liberale stroming aanmerkelijk gegroeid. Deze conservatieve liberalen hielden vast aan de individuele verantwoordelijkheid die aan het klassiek-liberale burgerschapsideaal verbonden was. Zij hadden hierdoor twijfels bij uitbreiding van het kiesrecht en bij toenemende partijvorming en een actiever inspelen op de electorale achterban.⁵² Zowel *Asmodée* als *Uilenspiegel* beschouwden deze interne spanningen als een dreigend gebrek aan daadkracht binnen de liberale stroming. De kritiek die *Asmodée* in eerdere jaren op de conservatieve vleugel binnen het liberalisme had gehad, verdween echter naar de achtergrond: de liberale burgerij moest nu vooral haar eigen positie gaan verdedigen tegenover andere politieke stromingen.

Zo sloop gaandeweg ook in hun eigen berichtgeving een grotere behoudendheid dan voorheen. Hoewel *Asmodée* als volksblad bekend stond, begreep het blad de liberale huivering voor uitbreiding van het kiesrecht: de liberale partij was simpelweg bevreesd ‘de zaken des lands in handen te doen vallen van onkundigen en onzelfstandigen, waardoor men gevaar zou lopen, al wat de liberalen op het gebied van den Staat hebben tot stand gebracht, en al wat zij voor de volksvrijheid hebben veroverd, weder verloren te zien gaan.’⁵³ De risico’s en nadelen die *Asmodée* verkondigde over het algemeen kiesrecht lijken moeilijk te rijmen met het verleden van *Asmodée* als de opvolger van de radicale volksbladen uit de jaren 1840, die de stem van het volk wilde zijn. Voorheen had het

47 Vermoedelijk kwam er ook ruimte voor deze nieuwe toon door redactionele veranderingen, na het overlijden van de voormalige hoofdredacteur A.T.T. Visscher in 1881.

48 *Asmodée* 29 (1882) 33, *Asmodée* 30 (1883) 19 en *Asmodée* 31 (1884) 13-41.

49 *Asmodée* 30 (1883) 29.

50 *Uilenspiegel* 13 (1881) 1.

51 Van Klinken, *Actieve burgers*, 122.

52 *Ibidem*, 139-142.

53 *Asmodée* 29 (1882) 16.

blad nog openlijk voor algemeen stemrecht gepleit. Nu leverde *Asmodée* kritiek op de socialistische beweging, haar voorman Domela Nieuwenhuis en op het blad *Recht voor Allen*, dat in de jaren 1880 het belangrijkste socialistische persorgaan was geworden.

Recht voor Allen beschuldigde *Asmodée* ervan van mening te zijn veranderd wat betreft de belangen, plichten en rechten van de arbeidersklasse.⁵⁴ Toch stond de arbeider ook voor *Asmodée* wel degelijk centraal. Hij probeerde echter op een verkeerde wijze gelijkstelling te bereiken en deed, aldus *Asmodée*:

[...] niet genoeg moeite om te begrijpen, rekent daardoor te veel op anderen en is dus niet zelfstandig. Schreeuwt er een, – hij schreeuwt mede, zonder zich dikwijls af te vragen of hij zijn doel daardoor nader komt. [...] De kracht der werklieden ligt niet in het houden van zamenscholingen of in geweld maken [...]. De werkmans zoekte dus niet zijne kracht bij dergelijke lieden, maar hij geve die zichzelf door zijn verstand te ontwikkelen, en zich zoo doende het vooruitzicht te openen een eigen oordeel te bezitten, te weten wat hij wil en voor welk doel hij strijdt. Ook hij zij waardig in den strijd! De werkmansstand heeft ook zijne *noblesse*.⁵⁵

Vanuit verschillende richtingen werd kritiek geuit op de minder volkse toon van *Asmodée*. In 1900 en 1903 verschenen de alternatieve *Oprechte Asmodée* en *De Nieuwe Asmodée* op de markt, voor een veel lagere prijs dan de 'oude' *Asmodée*: *Asmodée* zou voor velen onbetaalbaar zijn geworden en bovendien te ver weg staan van de gewone arbeider.⁵⁶ Beide initiatieven was geen lang leven beschoren. Onduidelijk is nog of dit het gevolg was van een gebrek aan draagvlak, of van een te zwakke financiële slagkracht van de beoogde doelgroep. Nader onderzoek kan uitwijzen of de sociaal-maatschappelijke samenstelling van het leespubliek van *Asmodée* inderdaad veranderde en van de arbeidersklassen verwijderd is geraakt.

In ieder geval werd in toenemende mate met succes op de groeiende markt van het satirische tijdschrift ingespeeld door journalisten die zich aan andere politieke stromingen verbonden dan die van de liberalen. Rond 1880 verschenen de eerste socialistische satirische tijdschriften, die een tegenwicht boden aan de dominerende liberale satire. Hiertoe behoorden onder meer *De Socialist*, *geïllustreerd weekblad voor humor en satire* (1891), *De Roode Dwivels* (1892-1897) en *De Notenkraaker* (1907-1936). Zelfs de confessionelen meldden zich – weliswaar relatief laat – op de satirische markt, met het katholieke blad *De Roskam* (1912-1929) en het aan de antirevolutionaire richting verbonden *De Houten Pomp* (1922-1930). Deze confessionele bijdrage leek slechts gedeeltelijk geslaagd: met name *De Houten Pomp* had moeite om staande te blijven en de antirevolutionaire leiders hebben het blad nooit gesteund. *De Roskam* was een langer leven beschoren, maar had qua vormgeving weinig originele

⁵⁴ *Asmodée* 30 (1883) 43.

⁵⁵ *Ibidem*, 11.

⁵⁶ Renée Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1996) 57. Geen van beide bladen heeft langer dan een jaar standgehouden.

inbreng. Het blad gold min of meer als de katholieke pendant van *De Notenkraaker*, die dan ook spottend op de uitgave van *De Roskam* reageerde.

Binnen het kader van deze politieke en journalistieke verzuiling nam *Asmodée* een bijzondere positie in. *Asmodée* vormde, als volksblad dat voor individuele verantwoordelijkheid pleitte, een overbrugging tussen het klassiek-liberale burgerschapsideaal enerzijds en de grotere betrokkenheid voor de sociale kwestie van de vooruitstrevende liberalen anderzijds. Iedere arbeider had zijn eigen verantwoordelijkheid en kon zijn eigen emancipatie bewerkstelligen. Het was de beste oplossing die *Asmodée* voor ogen had in een onzekere toekomst; een toekomst waarop een steeds groter deel van de arbeidersklasse zelf invloed wilde hebben. Of, zoals *Asmodée* hun roep verwoordde: 'Eén ding is zeker: hij zal in veel opzichten *anders* zijn. En dat onbekende *andere* willen wij voorloopig.'⁵⁷

Besluit

'Asmodée' gelijkt den kastanjeboom. Hij bloeit het weligst te midden der verdrukking.'⁵⁸ *Asmodée* gaf met deze uitspraak goed het spanningsveld weer waarin satire zich bevond – ook na de vastlegging van de persvrijheid in de grondwet van 1848. De meeste vervolgingen rond dit artikel vonden plaats wegens majesteitsschennis. In 1880 liet *Asmodée*'s hoofdredacteur A.A.T. Vischer (1819-1881) weten, dat hij een brochure tegen kroonprins Alexander had geschreven, een die 'gloeiend was van toon, op den man af, ik zou bijna zeggen verpletterend voor den prins.'⁵⁹ Hij had het geschrift naar eigen zeggen aan zijn vrienden voorgelezen. Hoewel zij enthousiast waren, besloot hij het stuk niet te publiceren; hij werd er voor gewaarschuwd dat hij zich hiermee een veroordeling op de hals kon halen.

Te gelijkertijd droeg dit spanningsveld ook juist bij aan het succes van satire: het feit dat satirische periodieken de grenzen van het debat opzochten, maakte hen aantrekkelijk om te volgen. Of deze periodieken hiermee in het publieke debat de politieke ideeën van hun lezers konden bespelen of slechts aansluiting vonden bij lezerspublieken die zich al herkenden in hun politieke opvattingen, is een vraag die open staat voor onderzoek. In ieder geval hadden *Asmodée* en *Uilenspiegel* de wens om de publieke opinie te beïnvloeden. Zij mengden zich in het publieke debat en gaven gerichte adviezen bij naderende verkiezingen.

Deze laatste functie, waarin satire niet alleen provocatief werkte maar tegelijkertijd ook een politieke stroming verdedigde, kwam vanaf 1870 steeds prominenter naar voren. Satirische periodieken daagden bladen uit die aan andere politieke stromingen verbonden waren en ontlokten hun reacties. Dit leidde

57 *Asmodée* 32 (1885) 40.

58 *Asmodée* 17 (1870) 12. Uitspraak in reactie op het besluit van de toenmalige hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie, Felix de Klopper, om de aanplakbiljetten met reclame voor de *Almanak Asmodée* te verbieden. Vervolgens werden ruim 6000 exemplaren van de almanak verkocht.

59 *Asmodée* 27 (1880) 31.

tot openlijke discussies en zelfs onderlinge scheldpartijen. De geschiedenis van *Asmodée* en *Uilenspiegel* toont deze toenemende polarisatie in de politieke journalistiek. *Asmodée* voegde zich bij de opvattingen van de links-liberalen, en ook *Uilenspiegel* toonde zich liberaal – de enige duidelijke wijziging van opinie betrof het links-liberalisme, dat aanvankelijk met argusogen werd bekeken maar later werd gesteund. Met hun gedeelde politieke standpunten vonden *Asmodée* en *Uilenspiegel* ook hun gezamenlijke mikpunten bij de conservatieven en de confessionelen.

Deze politieke verzuiling in het satirische genre, die zich in Nederland sterk openbaarde, laat zien hoe satire – rond 1848 nog een voornaam politiek-neutraal oppositiemiddel – in het laatste kwart van de negentiende eeuw als politiek wapen werd ingezet. Rond 1920 had elke politieke richting een eigen satirische pendant, waarmee de satirische pers de ontwikkeling van een niet-partijgebonden oppositiemiddel naar een partijgebonden persorgaan had doorgevoerd. Zowel qua politieke inhoud als qua vormgeving werden de periodieken consistent en herkenbaar. Daarmee viel de rol van de satirische periodieken in het publieke debat samen met de doelstellingen die vanuit de politiek aan deze bladen werden gesteld. Deze transitie van het omvangrijke corpus van de Nederlandse satirische periodieken biedt een bijzondere politiek-culturele invalshoek voor het nog jonge onderzoek naar de negentiende-eeuwse tijdschriften.

De contouren van deze verschuiving zijn weliswaar blootgelegd, maar het is nog onduidelijk welke factoren doorslaggevend zijn geweest voor deze journalistieke omslag. Nader onderzoek naar deze factoren kan aantonen waarom en op welke wijze het satirische genre in de laatste decennia van de negentiende eeuw een nieuwe positie kreeg in het journalistieke veld, en welke invloed dit heeft gehad op het publieke debat. Bovendien kunnen dergelijke studies, wegens de rijke inhoud van deze satirische bronnen, inhoudelijk en methodisch als voorbeeld dienen om andere processen op basis van deze bronnen te analyseren, zoals ontkerkelijking, natievorming – aan de hand van satire over de buitenlandse politiek en het koningshuis – en verschuivende burgerlijke normen en waarden. De satirische periodieken zijn daarmee, als de 'vrijzinnige durfblaadjes' van de negentiende-eeuwse journalistiek, rijke bronnen voor toekomstig letterkundig en historisch onderzoek.⁶⁰

Frederiek ten Broeke werkt als onderzoeksmedewerker aan het Huygens ING op het project 'Dagboek Willem de Clercq, 1811-1844'. Ze rondde in 2012 cum laude haar studie Cultuurgeschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam, haar scriptie was getiteld 't Eenig wapen, dat in het vochtig Nederland niet verroest'. Spot en satire over de Haagse politiek in Asmodée en Uilenspiegel, 1870-1885. Ze publiceerde eerder over dit onderwerp in TS.> Tijdschrift voor tijdschriftstudies (2012) en in Ulieden Spiegel. Jaarboek van Uilenspiegels Kring (2013).

Emailadres: frederiek.ten.broeke@huygens.knaw.nl.